

Identifying the Calligrapher and Dating of the Nastaliq Inscriptions on the Forecourt of the Masjed-e Jame-e 'Abbāsi of Isfahan

Mohammad Sadeq Ekrami

Ph. D. student, Faculty of Architecture and Urban Development, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Mohammad Gholamali Fallah*

Ph.D. Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urban Development, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Abstract

The purpose of this research is to identify the original calligrapher and date the Nastaliq inscriptions on the portal of the Masjed-e Jame-e 'Abbāsi (Imam or Royal Mosque) of Isfahan. The portal walls of this building contain four Nastaliq inscriptions. The text of these inscriptions has been read in previous studies, but their historical authenticity has not been investigated. In this research, by examining and comparing these inscriptions with each other and also by exploring historical photographs, the historical authenticity of the mentioned inscriptions has been investigated. Then the original calligrapher and their exact date have been discussed. The method of this research is archeological document research, and it proceeds with library study and field investigation, and analysis of historical photos. This research reveals that the two frames of the Nastaliq inscription on the eastern wall of the portal are not historically authentic, and Adib Majlisi, the calligrapher whose name is on these inscriptions today, is not a calligrapher from the Safavid period, but a contemporary one. Also, relying on historical evidence, this research proposes two hypotheses about the original calligrapher of these inscriptions. The first hypothesis, relying on the construction technique of the inscriptions and also components of the calligrapher's signature, introduces Alireza Abbasi as the calligrapher of the inscriptions. The second hypothesis, relying on the similarity of the Nastaliq inscriptions of the northern porch of the Atiq courtyard of Imam Reza's (AS) shrine with the inscriptions under discussion, introduces Mohammad Reza Emami as the calligrapher of the mentioned inscriptions. Based on these two hypotheses as well as other historical evidence, this research dates these inscriptions around 1616 or in one of two periods from 1629 to 1631 or 1666 to 1667.

Keywords: Masjed-e Jame-e 'Abbāsi of Isfahan, Nastaliq Inscription, Alireza Abbasi, Mohammadreza Emami, Adib Majlesi.

* Corresponding Author, Email: g_mohammad@sbu.ac.ir

شناسایی خوشنویس و تاریخ‌گذاری کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان*

محمدصادق اکرامی

دانشجوی دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

محمد غلامعلی فلاح**

استادیار گروه مستندنگاری و مطالعات و مرمت معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

چکیده

هدف از تحقیق حاضر شناسایی خوشنویس اصلی و تاریخ‌گذاری کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی (شاه یا امام) اصفهان است. جلوخان این بنا حاوی چهار قاب کتیبه نستعلیق است که در پژوهش‌های پیشین متن آن‌ها را خوانده‌اند، اما اصالت تاریخی آن‌ها را بررسی نکرده‌اند. در این تحقیق ابتدا اصالت تاریخی کتیبه‌های یادشده از طریق بررسی و مقایسه این کتیبه‌ها با یکدیگر و نیز با کاوش در عکس‌های تاریخی سنجیده شده و سپس در باب خوشنویس اصلی و تاریخ آن‌ها بحث شده است. روش این تحقیق سندپژوهی باستان‌شناسانه است، و با به‌کارگیری ابزارهای مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی میدانی و تحلیل عکس‌های تاریخی به پیش می‌رود. این تحقیق نشان می‌دهد که دو قاب کتیبه نستعلیق واقع بر بدنه شرقی جلوخان فاقد اصالت تاریخی است و ادیب مجلسی، خوشنویسی که امروزه رقم او بر این کتیبه‌ها مندرج است، نه خوشنویسی از روزگار صفویان، بلکه مربوط به روزگار معاصر است. در این تحقیق، با اتکا بر قراین و شواهد تاریخی، دو فرضیه درباره خوشنویس اصلی این کتیبه‌ها مطرح می‌شود. بنا بر فرضیه اول، که متکی بر فن ساخت و مقدمه رقم خوشنویس است، علی‌رضا عباسی و بنا بر فرضیه دوم، که متکی است بر شباهت کتیبه‌های موضوع بحث با کتیبه‌های نستعلیق ایوان شمالی صحن عتیق حرم امام رضا (ع)، محمدرضا امامی خوشنویس کتیبه‌های یادشده است. با اتکا بر این دو فرضیه و نیز سایر شواهد تاریخی، این تحقیق نشان می‌دهد که این کتیبه‌ها به‌ظن قوی به تاریخی نزدیک به سال ۱۰۲۵ یا در یکی از دو برهه ۱۰۳۸ تا ۱۰۴۰ و ۱۰۷۷ تا ۱۰۷۸ مربوط است.

کلیدواژه‌ها: مسجد جامع عباسی اصفهان، کتیبه نستعلیق، علی‌رضا عباسی، محمدرضا امامی، ادیب مجلسی

* این مقاله مستخرج از رساله محمدصادق اکرامی با عنوان برنامه‌کنیبه‌نگاری در مساجد اصفهان صفوی، به راهنمایی دکتر محمد غلامعلی فلاح، در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی است.

** نویسنده مسئول مکاتبات با پست الکترونیک: g_mohammad@sbu.ac.ir

۱- مقدمه

۱-۱ بیان مسئله

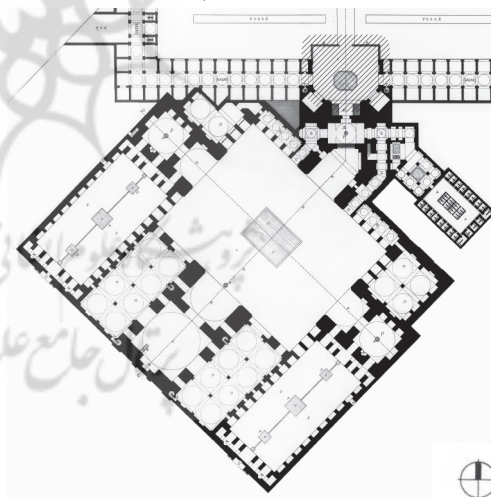
کتیبه‌های هر بنا همواره محتمل‌ترین شواهد هم‌عصرِ تکوین و تحولات آن بناست و می‌تواند اطلاعاتی ارزشمند درباره تاریخ برپایی و تعمیرات و دگرگونی‌های بنا، نام بانیان و حامیان و آمران آن، نام مهندسان و معماران و هنرمندان و دست‌اندرکاران بنا، کارکرد بنا و فضاهای گوناگونش، و حتی دین و آیین و باورها و تصورات و آرزوها و نیات برپاکنندگان بنا به دست بدهد. افزون‌بر این، وجه مادی کتیبه‌های معماری، در جایگاه اشیائی هنری، نیز شاهدهی است بر هنرهای چون سفال‌گری و کاشی‌گری و خوشنویسی و از کیفیت هنرورزی و پرداخت بصری در نزد سازندگانشان و از نگاه آن‌ها به زیبایی خیر می‌دهد. از این رو مجموعه کتیبه‌های معماری از مهم‌ترین منابع درجه اول تحقیق در تاریخ هنر و معماری است. اما بهره بردن از این شواهد ارزشمند پیش‌از اطمینان یافتن از اصالت و مختصات دقیق تاریخی‌شان می‌تواند موجب پدید آمدن داوری‌های اشتباه درباره تاریخ هنر و معماری شود؛ اتفاقی که در خصوص کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان افتاده است.

مسجد جامع عباسی اصفهان، که به نام‌های مسجد جامع نو عباسی یا مسجد جامع جدید یا مسجد شاه نیز شهرت دارد، و امروز از آن به مسجد امام اصفهان یاد می‌کنند، از مهم‌ترین بناهای دوره صفویه است. بنای آن به فرمان شاه‌عباس در ۱۵ صفر ۱۰۲۰ آغاز شد (منجم یزدی ۱۳۶۶، ۴۱۱) و به استناد کتیبه سردر و ایوان غربی به خط محمدرضا امامی در عهد شاه‌صفی در سال ۱۰۴۰ پایان یافت (گدار ۱۳۷۱، ج ۳، ۲۸۹). این بنا کتیبه‌های معماری پرشماری، به خط ثلث و نستعلیق و کوفی معقلی^۱، دارد که از آن‌ها اطلاعات مهمی درباره سرگذشت بنا، از جمله نام برخی از معماران و استادکاران و خوشنویسان دخیل در این بنا و نیز تاریخ آغاز و پایان بنای آن، به دست آمده است.

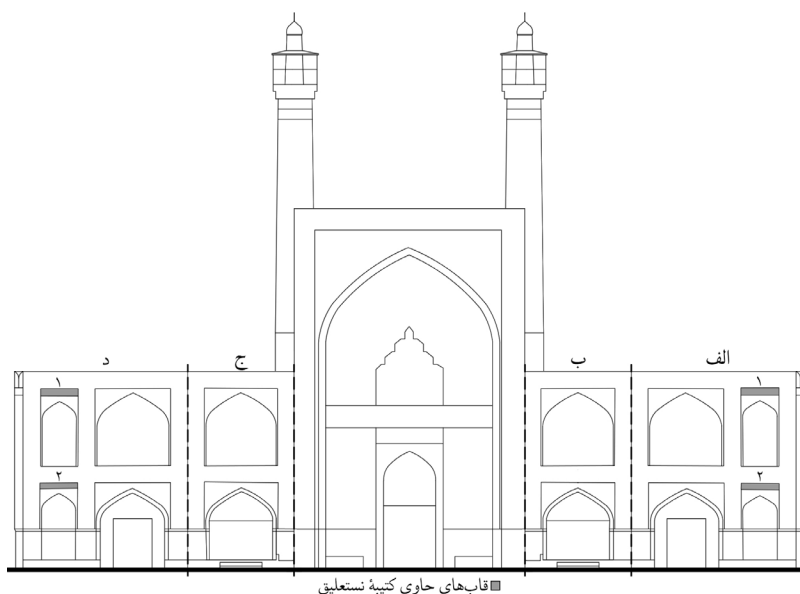
از میان کتیبه‌های پرشمار مسجد جامع عباسی، ۲ جفت قاب، جمعاً ۴ قاب، کتیبه به خط نستعلیق در جلوخان این بنا قرار دارد. هر جفت از این ۴ قاب در مقابل هم بر دیوارهای شرقی و غربی جلوخان نشسته‌اند. در (شکل ۳) این کتیبه‌ها را نشان داده و شماره‌گذاری کرده‌ایم.

شکل ۲. بدنه‌های چهارگانه جلوخان

شکل ۱. محدوده جلوخان مسجد در پلان؛ بازترسیم از پلان پاسکال کست (Coste, 1897, Plate VIII)

شکل ۳. جای کتیبه‌های نستعلیق بر دیوارهای جلوخان

می‌دانیم که جلوخان مسجد جامع عباسی طی سال‌های ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ ش/ ۱۹۳۶ و ۱۹۳۷ م به‌طور گسترده مرمت شده است (مشکوتی ۱۳۱۷، ۴۹). به شهادت عکس‌های تاریخی برجای مانده از این بنا، دیوارهای جلوخان تا پیش از مرمت یاد شده آسیب‌هایی دیده و قسمت‌هایی از پوشش کاشی و همچنین برخی از کتیبه‌های آن از دست رفته بوده است. بنابراین محتمل است که همه یا برخی از قاب‌های کتیبه‌های نستعلیق جلوخان نیز تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ ش از دست رفته بوده و آنچه امروز از این قاب‌ها بر دیوارهای جلوخان این بنا می‌بینیم افزودهٔ مرمت یادشده و در نتیجه فاقد اصالت تاریخی باشد. این نکته به‌خصوص وقتی اهمیت می‌یابد که بدانیم کتیبهٔ قاب ۱۰ حاوی رقم خوشنویس است و چنانچه این قاب اصالت تاریخی داشته باشد، شاهدی است که احتمالاً نام یکی از خوشنویسان روزگار صفویان را به ما می‌نمایاند؛ در غیر این صورت می‌تواند موجب اشتباه در انتساب این خوشنویس به روزگار صفویان شود. به‌منظور روشن شدن همین نکته در این تحقیق پس از معرفی و بررسی دقیق این ۴ قاب کتیبه، با پی‌گیری وضعیت آن‌ها در عکس‌های تاریخی، در باب اصالت تاریخی^۲ بحث می‌کنیم و سپس می‌کوشیم خوشنویس اصلی آن‌ها را شناسایی کنیم. به این ترتیب پرسش‌های پژوهش حاضر از این قرارند: کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان کدام‌اند؟ آیا این کتیبه‌ها اصالت تاریخی دارند یا افزودهٔ مرمت‌های معاصرند؟ خوشنویس این کتیبه‌ها کیست؟

۱-۲- روش پژوهش

این تحقیق در سه گام به انجام رسیده است. در گام اول عکسبرداری دقیقی از کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان صورت گرفته است. سپس با تخت کردن عکس‌ها تصویری مسطح از این کتیبه‌ها به دست آمده است. با بررسی و تحلیل این عکس‌های تخت و مقایسه‌شان با یکدیگر تفاوت‌هایی پرسش‌برانگیز میانشان یافت شده است. در گام دوم این تحقیق، علت بروز تفاوت‌هایی که در گام نخست به دیده می‌آید، با بررسی سیر تاریخی این کتیبه‌ها پی‌گیری شده است. از این رو در این گام با شناسایی عکس‌های تاریخی به دست آمده از جلوخان مسجد جامع عباسی و تحلیل آن‌ها، جای کتیبه‌های موضوع تحقیق در این عکس‌ها ردگیری و میزان اصالت تاریخی این کتیبه‌ها بررسی شده است. در گام سوم این تحقیق، به‌منظور شناسایی خوشنویس اصلی کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی، با کمک گرفتن از دیگر شواهد و قرائن ناظر به تاریخ هنر و معماری دورهٔ صفویان دربارهٔ خوشنویس اصلی این کتیبه‌ها بحث و دو فرضیه دربارهٔ آن مطرح شده است. از این رو روش این تحقیق ترکیبی است از روش تاریخی و سندپژوهی باستان‌شناسانه

که با ابزارهای مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی میدانی و تحلیل عکس‌های تاریخی به‌پیش می‌رود. روش اصلی این پژوهش در مطالعه و تحلیل عکس‌های تاریخی «مقایسه» است. از آنجاکه عکس‌های تاریخی گویای وضعیت پیش از مرمت کتیبه‌های موضوع این پژوهش است، در این پژوهش بخش مهمی از استدلال‌ها با مقایسه وضعیت امروزی بنا با وضعیت آن در عکس‌های تاریخی صورت یافته است.

۲- پیشینه پژوهش

اولین دانشوری که به‌طور جامع به کتیبه‌های معماری بناهای اصفهان و به‌طور خاص مسجد جامع عباسی پرداخت، لطف‌الله هنرفر بود. او در سال ۱۳۴۴ش کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان را براساس رساله دکتری‌اش (هنرفر ۱۳۴۱) منتشر کرد و در آن متن کتیبه‌های بناهای شهر اصفهان و برخی از شهرستان‌های اطراف آن را ضبط کرد. او در کتابش متن این ۲ جفت قاب کتیبه نستعلیق را خوانده و براساس آن خوشنویس آن‌ها را ادیب مجلسی دانسته است (هنرفر ۱۳۵۰، ۴۳۰). گویا برای هنرفر نسبت پاره‌های متن کتیبه با هر قاب از آن اهمیتی نداشته است؛ زیرا متن هر جفت از آن‌ها را به‌صورت پیوسته و بدون ذکر این نسبت ضبط کرده است. او مجموع متن قاب‌های الف و ۱د را چنین خوانده است:

«ناد علیاً مظهر العجایب تجده عوناً لک فی النویب
کل هم و غم سینجلی بنو تک یا محمد بولایتک یا علی» (همانجا)

رقم خوشنویس را نیز که در دو پاره مجزاست و هر پاره‌اش در میانه یکی از قاب‌های الف و ۱د نشسته به این صورت ضبط کرده است:

«کتبه العبد المذنب الراجی ادیب مجلسی».

همچنین متن قاب‌های الف ۲ و ۲د را نیز به این صورت خوانده است:

«امی لقبی که از انبیا اعلم بود احمدنامی که سرور عالم بود
ز آن سایه نبودیش بهمراه که بود محرم جایی که سایه نامحرم بود» (همانجا)

مهدوی و روضاتی در سال ۱۳۷۸ در کتاب زندگینامه علامه مجلسی ضمن شرح شهرت‌های مشابه نام علامه مجلسی به شهرت ادیب مجلسی نیز توجه کرده‌اند و ذیل آن متن یک جفت از این ۴ قاب کتیبه را، که حاوی رقم ادیب مجلسی است، به‌طرزی مشابه هنرفر خوانده‌اند. آن‌ها احتمال داده‌اند که این رقم به ارتباط خوشنویس این کتیبه با خاندان ملا مقصودعلی مجلسی در روزگار صفویان شهادت می‌دهد. همچنین گفته‌اند اصفهانیانی که امروزه نام خانوادگی ادیب مجلسی را برای خود برگزیده‌اند نیز احتمالاً ارتباط و پیوندی با این خاندان دارند (روضاتی و مهدوی ۱۳۷۸، ۲۵۱). فرهاد خسروی بیژانم نیز در رساله دکتری‌اش باعنوان «پیدایش کتیبه‌نگاری نستعلیق در تزئینات معماری دوره تیموری ایران و سیر تحول آن در دوره صفوی» فهرستی از کتیبه‌نگاران نستعلیق‌نویس عصر صفویه عرضه کرده و با استناد به رقم مندرج در قاب‌های الف ۱ و ۱د از کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی نام ادیب مجلسی را در این فهرست گنجانده است (خسروی بیژانم ۱۳۹۵، ۵۰). همچنین او در مقاله‌ای نیز ادیب مجلسی را باز به استناد رقم یادشده از خوشنویسان عصر صفویه دانسته است (خسروی بیژانم ۱۳۹۸، ۴۳). چنان‌که پیداست تاکنون دانشوران متفقاً اصالت تاریخی این ۴ قاب کتیبه نستعلیق را مفروض گرفته و آن‌ها را متعلق به روزگار صفویان دانسته‌اند و با استناد به رقم مندرج در آن‌ها ادیب مجلسی را یکی از خوشنویسان آن روزگار خوانده‌اند.

مقاله حاضر به‌لحاظ روش و جنس موضوع مطالعه در پیوند با دو مقاله دیگری است که در سال‌های اخیر منتشر شده است. اول مقاله‌ای است باعنوان «خوانش متن و شناسایی خوشنویس کتیبه طوماری ازدست‌رفته جلوخان مسجد شیخ لطف‌الله» که روش اصلی آن «سندپژوهی باستان‌شناسانه» است و بر محور مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی میدانی به‌پیش می‌رود (اکرامی و غلامعلی فلاح ۱۴۰۱، ۷۱). دوم مقاله‌ای است باعنوان «کتیبه‌های خط کوفی معقلی جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان: سنجش اصالت تاریخی از طریق کاوش در عکس‌های تاریخی». این مقاله نیز با روش و ابزار

تحقیقی مشابه با مقاله پیشین انجام شده است؛ اما از حیث موضوع مشابهت بسیار زیادی با مقاله حاضر دارد و در آن تنها به نوع دیگری از کتیبه‌های جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان پرداخته‌اند (غلامعلی فلاح و اکرامی ۱۴۰۱، ۸).

۳- توصیف و بررسی

۳-۱- شناسایی و معرفی کتیبه‌های نستعلیق جلوخان

جلوخان مسجد جامع عباسی دیوارهایی یکپارچه پوشیده از کاشی دارد که در میان کاشی‌های آن کتیبه‌های متعددی نشسته است: به جز مجموعه کتیبه‌های سردر مسجد، که در ضلع جنوبی جلوخان قرار دارد، یک جفت کتیبه ثلث در لبه مدور چسبیده به میدان دیوارهای شرقی و غربی، هم‌تراز با ارتفاع رخ‌بام بدنه میدان، دو جفت کتیبه نستعلیق بر فراز قاب‌های بالا و پایین شمالی در دیوارهای شرقی و غربی که دویه‌دو در مقابل هم نشسته‌اند، و همچنین ۴۶ کتیبه کوفی معقلی بر دیوارهای غربی و جنوب غربی و شرقی و جنوب شرقی. موضوع بحث و بررسی ما در این تحقیق دو جفت کتیبه نستعلیقی است که بر دیوارهای شرقی و غربی جلوخان نشسته است. در این باب این کتیبه‌ها را به ترتیب معرفی و بررسی و تحلیل و سپس با یکدیگر مقایسه می‌کنیم.

۳-۱-۱. کتیبه‌های دیوار غربی (الف)

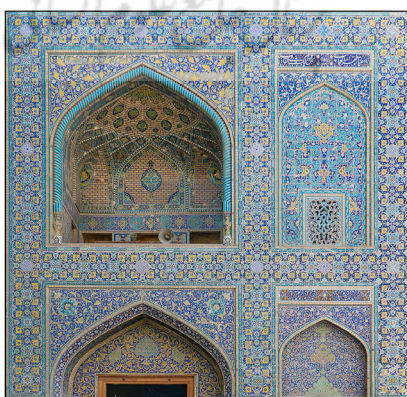
بر روی دیوار غربی جلوخان مسجد جامع عباسی دو قاب کتیبه نستعلیق وجود دارد که در این تحقیق با شماره‌های الف ۱ و الف ۲ نشانه‌گذاری‌شان کرده‌ایم (شکل‌های ۴ تا ۶).

شکل ۴. تصویر تخت کتیبه الف ۱

شکل ۵. تصویر تخت کتیبه الف ۲

شکل ۶. تصویر تخت از بدنه غربی (الف) جلوخان، دو کتیبه نستعلیق الف ۱ و الف ۲ بر بالای قاب‌های راست تصویر مشاهده می‌شود. (عکس از نگارندگان، سال ۱۳۹۷)

کتیبه الف ۱ قابی است مستطیل با ابعاد ۲۲۹ در ۳۹ سانتی متر از کاشی معرق، حاوی عبارات «ناد علیا مظهر العجائب / کتبه العبد المذنب الراجی / تجده عوناً لک فی النوائب». عبارت اول و سوم این کتیبه دو پاره نخستین دعای مشهور نادعلی است و عبارت میانی، که درمیانه ستاره‌ای هشت‌پر در طرح اسلیمی این قاب نشسته است، پاره اول رقم کتیبه است. خطوط متن در این قاب به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی است و خطوط قاب‌بندی اسلیمی و نقوش گیاهی به رنگ اخرازی دارد. در طرح اسلیمی این قاب در مواضع محدود و در ابعادی خرد از رنگ‌های سبز و فیروزه‌ای نیز استفاده کرده‌اند.

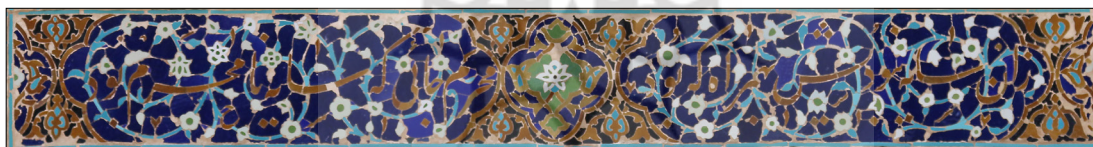
کتیبه الف ۲ نیز قابی است مستطیل با عرضی مشابه کتیبه الف ۱ و ارتفاعی کمتر: ۲۲۹ در ۳۳ سانتی متر. این قاب نیز از کاشی معرق و حاوی عبارات «امی لقبی کز انبیا اعلم بود / احمدنامی که سرور عالم بود» است. در این قاب خطوط متن به رنگ اخرازی بر زمینه لاجوردی است. قاب‌بندی اسلیمی هم‌رنگ با خطوط متن به رنگ اخرازی است و نقوش گیاهی نیز در مواضع حاوی متن به رنگ لاجوردی و در حاشیه‌های متن که زمینه سیاه دارد به رنگ اخرازی است. گل‌های میان قاب‌بندی اسلیمی نیز با رنگ‌های سبز و سفید کار شده است.

۳-۱-۲. کتیبه‌های دیوار شرقی (د)

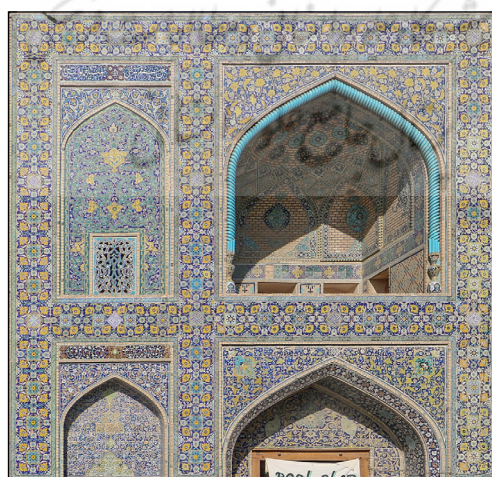
بر روی دیوار غربی جلوخان مسجد جامع عباسی نیز دو قاب کتیبه نستعلیق وجود دارد که در این تحقیق با شماره‌های ۱د و ۲د نشانه‌گذاری‌شان کرده‌ایم (شکل‌های ۷ تا ۹)

شکل ۷. تصویر تخت کتیبه ۱د

شکل ۸. تصویر تخت کتیبه ۲د

شکل ۹. تصویر تخت از بدنه شرقی (د) جلوخان، دو کتیبه نستعلیق ۱د و ۲د بر بالای قاب‌های چپ تصویر مشاهده می‌شود. (عکس از نگارندگان، سال ۱۳۹۱)

کتیبه ۱۰ قابی است مستطیل با ابعاد ۲۲۷ در ۳۹ سانتیمتر از کاشی معرق، حاوی عبارات «کل هم و غم سینجلی / ادیب مجلسی / بنبوتک یا محمد بولایتک یا علی». عبارت اول و سوم این کتیبه دو پاره دیگر از دعای مشهور نادعلی، در ادامه متن کتیبه الف ۱ است و عبارت میانی، که در میانه طرح اسلیمی این قاب نشسته است، نام خوشنویس کتیبه، ادیب مجلسی، است. از این رو این کتیبه را باید جفت کتیبه الف ۱ دانست. در این قاب خطوط متن به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی و خطوط قاب‌بندی اسلیمی به رنگ اخراپی و نقوش گیاهی در مواضع حاوی متن به رنگ فیروزه‌ای و در حاشیه‌های متن اخراپی است. در گل‌های میان خطوط اسلیمی این قاب نیز از رنگ‌های سبز و سفید استفاده کرده‌اند. کتیبه ۲۰ نیز قابی است مستطیل با عرضی کمابیش مشابه هر سه کتیبه پیشین و ارتفاعی نزدیک به کتیبه الف ۲: ۲۲۷ در ۳۰ سانتی‌متر. این قاب نیز از کاشی معرق و حاوی عبارات «زان سایه نبودیش به‌مراه که بود / محرم جایی که سایه نامحرم بود» که دنباله شعر کتیبه الف ۲ است. بنابراین این کتیبه را نیز باید جفت کتیبه الف ۲ دانست. ترکیب رنگ‌ها در این کتیبه کمابیش مشابه همان ترکیبی است که در کتیبه الف ۲ دیده بودیم؛ مگر اینکه در این کتیبه از رنگ فیروزه‌ای نیز در برخی از گل‌های اسلیمی استفاده کرده‌اند.

۳-۱-۳- مقایسه جفت‌کتیبه‌های نستعلیق جلوخان

گفتیم که مضمون کتیبه‌های ۱۰ و ۲۰ در امتداد و دنباله کتیبه‌های الف ۱ و الف ۲ است و از این رو می‌توان کتیبه‌های الف ۱ و ۱۰ و نیز کتیبه‌های الف ۲ و ۲۰ را جفت دانست. از بررسی و معاینه دقیق این جفت کتیبه‌ها در کنار یکدیگر نکاتی مهم به دست می‌آید.

شکل ۱۰. کتیبه الف ۱ در بالا و کتیبه ۱۰ در پایین

با کنار هم نشان دادن و مقایسه کتیبه‌های الف ۱ و ۱۰ تفاوت‌های مهمی میان دو کتیبه یافت می‌شود. اول، تفاوت آشکاری در قلم، کرسی‌بندی، و شیوه تحریر و ترکیب حروف و کلمات در خط دو کتیبه به چشم می‌آید. با مقایسه «نا» در «ناد علی» و «عونا» در کتیبه الف ۱ با «یا» در «یا محمد» و «یا علی» در کتیبه ۱۰ تفاوت در کشیدگی و ضخامت و کرشمه الف‌ها و نیز چرخش دندان در اتصال به الف به وضوح دیده می‌شود. همچنین مقایسه حرف ک در «لک» از کتیبه الف ۱ با این حرف در کلمات «بنبوتک» و «بولایتک» در کتیبه ۱۰ تفاوت آشکار شیوه تحریر و ترکیب حروف در دو کتیبه را روشن می‌کند. دوم، تفاوت در رنگ و طرح نقوش گیاهی زمینه در دو کتیبه است. در کتیبه الف ۱ نقوش گیاهی زمینه خطوط به رنگ اخراپی و عمدتاً با طرح برگ است؛ اما در کتیبه ۱۰ به رنگ فیروزه‌ای و مارپیچ است. سوم ظرافت نقوش در دو کتیبه است. کتیبه الف ۱ نقوشی ظریف‌تر دارد که این ظرافت به خصوص در نقش گیاهی زمینه در فاصله بین قاب‌ها بیشتر مشهود است. همچنین خطوط قاب‌بندی اسلیمی کتیبه الف ۱ نیز کاملاً ظریف‌تر و پر جزئیات‌تر است. مجموع این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که به‌ظن قوی این دو کتیبه، اگرچه به لحاظ متن با یکدیگر مرتبط‌اند، نمی‌توانند ساخته یک زمان و نوشته‌شده به دست یک خوشنویس باشند.

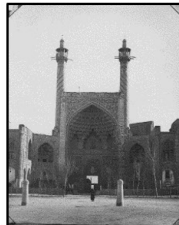

شکل ۱۱. کتیبه الف ۲ در بالا و کتیبه ۲د در پایین

جفت کتیبه‌های الف ۲ و ۲د نیز تفاوت‌هایی مهم با یکدیگر دارند و از این حیث وضعیتشان مشابه وضع جفت کتیبه پیشین است. اول، تفاوت چشمگیر دو کتیبه در پرداخت نقوش گیاهی آن‌هاست. نقوش گیاهی کتیبه الف ۲ کاملاً پر جزئیات‌تر و ظریف‌تر از نقوش گیاهی کتیبه ۲د است که این تفاوت به‌خصوص در اجرای گل‌ها و گلبرگ‌های گل‌ها به چشم می‌آید. گلبرگ‌ها در کتیبه الف ۲ علاوه بر ظرافت بیشتر، با حاشیه سفید و مغز کرم اجرا شده است؛ اما اجرای گلبرگ‌های کتیبه ۲د خام‌دستانه‌تر است و مغز کرم نیز ندارد. دوم، تفاوت در خطوط مربوط به کادرسازی حاشیه قاب دو کتیبه است. کتیبه الف ۲ در داخل دو نوار سفید و سپس فیروزه‌ای قاب شده است؛ اما در کتیبه ۲د اثری از نوار سفیدرنگ نیست و قاب آن تنها یک نوار فیروزه‌ای دارد. بنابراین، با اینکه متن کتیبه ۲د دنباله متن کتیبه الف ۲ است، تفاوت‌های این دو کتیبه نیز نشان‌دهنده آن است که به‌ظن قوی ساخته یک زمان نیستند.

۳-۲- جستجوی کتیبه‌های نستعلیق در عکس‌های تاریخی

معاینه دقیق کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان در باب پیشین تفاوت‌هایی مهم را میان کتیبه‌های دیوار غربی و شرقی مکشوف ساخت و این فرضیه را پدید آورد که این کتیبه‌ها در یک زمان ساخته نشده‌اند و در نتیجه خوشنویسان متفاوتی داشته‌اند. جستجو در عکس‌های تاریخی برجای مانده از این بنا نیز این فرضیه را تأیید می‌کند.

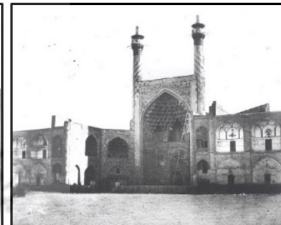
عکس هولتسر به شماره ۷۳۴ در مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی (۱۸۷۳م تا ۱۸۹۷م)

عکس ۲۶ از آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان؛ (۱۲۹۸ق/ ۱۸۸۱م تا ۱۳۰۸ق)

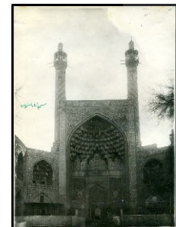
عکس ۱۰ از آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان؛ (۱۲۹۸ق/ ۱۸۸۱م تا ۱۳۰۸ق)

عکس ۱۳ از آلبوم ۱۶۸ کاخ گلستان؛ (۱۲۷۴ق/ ۱۸۵۸م)

عکس پوپ به شماره ۴۵۸۲۷۲ در کتابخانه هنرهای زیبای هاروارد (۱۹۲۹م تا ۱۹۳۷م)

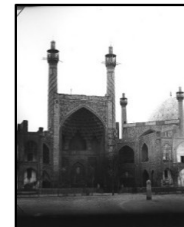
عکس آرشو فوتوتهامی (بعد از عکس زاره و قبل از عکس پوپ)

عکس زاره به شماره ۱۸۹۶۱ در پایگاه برخط موزه هنر اسلامی در برلین (۱۹۰۰م)

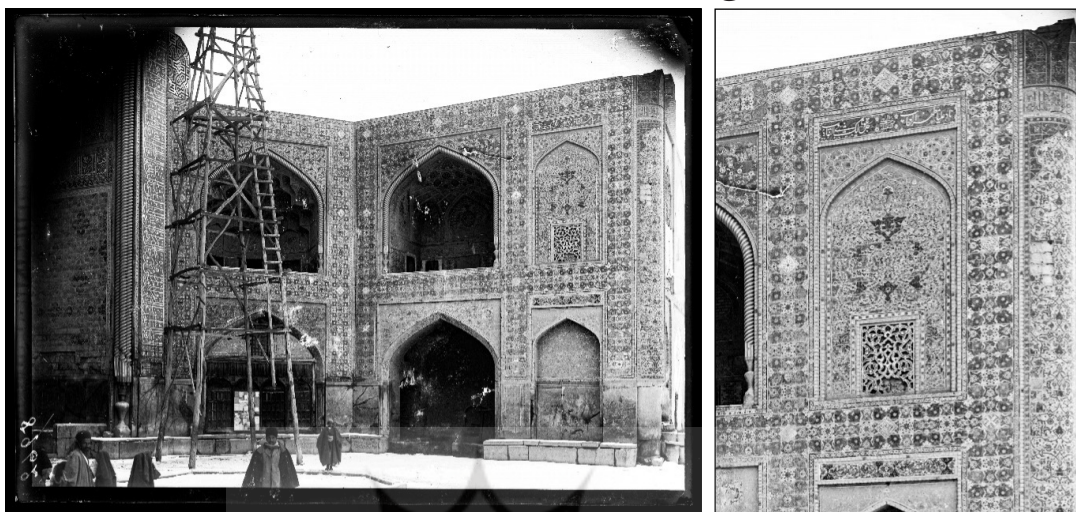
عکس زاره به شماره ۱۸۹۶۲ در پایگاه برخط موزه هنر اسلامی در برلین (۱۹۰۰م)

عکس هولتسر به شماره ۲۸۷۳۶ در مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی (۱۸۷۳م تا ۱۸۹۷م)

شکل ۱۲. عکس‌های تاریخی به ترتیب تاریخ عکاسی از راست به چپ و از بالا به پایین

جلوخان مسجد جامع عباسی در سال ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش/ ۱۹۳۶ و ۱۹۳۷م مرمت شده است (مشکوتی ۱۳۱۷، ۴۹). در تعدادی از عکس‌های تاریخی به دست آمده از این بنا می‌توان وضعیت جلوخان بنا پیش از این مرمت و همچنین وضعیت این دو جفت کتیبه نستعلیق را ملاحظه کرد (شکل ۱۲). از میان این عکس‌ها، واضح‌ترین تصویر از کتیبه‌های دیوار غربی (الف) از عکس زاره به شماره PI ۸۹۶۲ به دست می‌آید. این عکس در سال ۱۹۰۰م/ ۱۳۱۸ق/ ۱۲۷۹ش برداشته شده است (Sarre ca. 1900) و تصویری واضح از دو کتیبه الف ۱ و الف ۲ در اختیارمان می‌گذارد (شکل ۱۳).

شکل ۱۳. بزرگنمایی بخش راست از دیوار غربی جلوخان مسجد جامع عباسی، موضع کتیبه‌های الف ۱ و الف ۲ در عکس زاره به شماره PI ۸۹۶۲ در پایگاه برخط موزه هنر اسلامی در برلین (۱۹۰۰م)؛ تضاد رنگی تصویر ویراسته شده است.

مقایسه تصویر این دو کتیبه در عکس زاره با کانال آبی^۳ از تصویر امروزی آن‌ها نشان می‌دهد که دو کتیبه نستعلیق دیوار غربی (الف) جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان عیناً همان کتیبه‌هایی‌اند که پیش از مرمت سال‌های ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش بر دیوار غربی جلوخان این بنا قرار داشته‌اند (شکل ۱۴). بنابراین می‌توان با قطعیت گفت که این دو کتیبه اصالت تاریخی دارند.

کانال آبی تصویر تخت وضع موجود کتیبه الف ۱

تصویر تخت کتیبه الف ۱ در عکس زاره

کانال آبی تصویر تخت وضع موجود کتیبه الف ۲

تصویر تخت کتیبه الف ۲ در عکس زاره

شکل ۱۴. مقایسه وضع موجود قاب کتیبه الف ۱ و الف ۲ با وضعیت آن‌ها در عکس زاره شماره PI ۸۹۶۲ مورخ ۱۹۰۰م

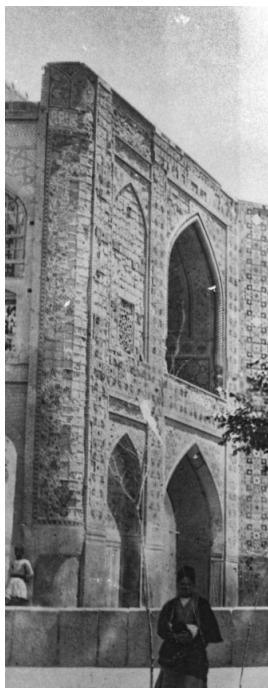
اما واضح‌ترین تصاویر تاریخی از کتیبه‌های ۱د و ۲د واقع بر دیوار شرقی (د) جلوخان، از عکس ۱۰ از آلبوم ۱۹۹ کاخ گلستان و همچنین عکس هولتسر به شماره ۷۳۴، محفوظ در مرکز اسناد و کتابخانه میراث فرهنگی، به دست می‌آید.

محمدصادق اکرامی

شناسایی خوشنویس و تاریخ‌گذاری کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان

عکس ۱۰ از آلبوم ۱۹۹ بین سال‌های ۱۲۹۸ق/۱۸۸۱م و ۱۳۰۸ق/۱۸۹۱م و عکس هولتسر به شماره ۷۳۴ بین سال‌های ۱۲۸۹ق/۱۸۷۳م تا ۱۳۱۵ق/۱۸۹۷م برداشته شده است. همچنین تصویری واضح از محل قرارگیری کتیبه ۲ از عکس زاره به شماره PI۱۸۹۶۱ در پایگاه برخط موزه هنر اسلامی در برلین به دست می‌آید که در سال ۱۹۰۰ برداشته شده است (شکل ۱۵).

این تصاویر به روشنی نشان می‌دهد که هر دو کتیبه مستقر بر دیوار شرقی (د) جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش فروریخته بوده‌اند؛ اما در همین تصاویر می‌توان «جای» هر دو را تشخیص داد. بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که نسخه اصیل این دو کتیبه تا پیش از مرمت یادشده قطعاً از دست رفته بوده است و بعدتر، در مرمت یادشده یا در یکی دیگر از مرمت‌های معاصر، دو کتیبه تازه بر جای آن‌ها نشانده‌اند (شکل ۱۵). از این رو می‌توان با قطعیت گفت که این دو کتیبه اصالت تاریخی ندارند.

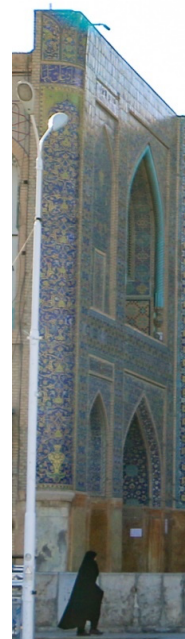
تصویر دیوار شرقی در عکس شماره ۱۰ از آلبوم ۱۹۹

تصویر دیوار شرقی در عکس هولتسر ۷۳۴

تصویر دیوار شرقی در عکس زاره به

عکس امروزی دیوار شرقی

شکل ۱۵. وضعیت قاب کتیبه‌های ۱۰ و ۲ بر دیوار شرقی جلوخان در عکس‌های تاریخی و مقایسه با وضع موجود

۳-۳- اصالت تاریخی کتیبه‌ها

گفتیم که بررسی و معاینه دقیق دو جفت کتیبه نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان نشان می‌دهد که هر جفت از این کتیبه‌ها با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند و به‌ظن قوی در یک تاریخ و به دست هنرمندان و خوشنویسانی یکسان ساخته نشده‌اند. این فرضیه با ردگیری محل قرارگیری این کتیبه‌ها در عکس‌های تاریخی اثبات می‌شود: به شهادت عکس‌های تاریخی دو کتیبه الف ۱ و الف ۲ واقع بر دیوار غربی جلوخان عیناً همان کتیبه‌هایی‌اند که تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش بر این دیوار قرار داشته‌اند (شکل ۱۴) و از این رو یقیناً اصالت تاریخی دارند؛ اما دو کتیبه ۱۰ و ۲ واقع بر دیوار شرقی جلوخان این بنا تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش کاملاً از بین رفته بوده‌اند و فقط جای آن‌ها و حدود قابشان را می‌توان در عکس‌های تاریخی تشخیص داد. بنابراین می‌توان با قطعیت گفت که کتیبه‌های ۱۰ و ۲ حاصل مرمت‌های معاصر – و احتمالاً مرمت گسترده جلوخان در سال‌های ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش – هستند.

گزارشی بسیار مختصر مندرج در پرونده ثبتی مسجد جامع عباسی اصفهان و در برگه‌ای تحت عنوان «راهنمای فهرست

تعمیرات مسجد سلطانی (مسجد شاه) در سال ۱۳۱۵»، ذیل رویدادهای تاریخ ۲ اسفند ۱۳۱۵، به این شرح صحت فرضیه اخیر را تأیید می‌کند: «تعمیر [...] کتیبه معرق سمت چپ [یا دیوار شرقی] جلوخان» (پرونده ثبتی مسجد امام (شاه) اصفهان به شماره ثبت ۱۰۷). بر دیوار شرقی جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان، به جز یک کتیبه کوچک به ابعاد تقریبی ۱۰ در ۱۰ سانتی‌متر در رأس طاق ورودی بازار و این دو قاب کتیبه نستعلیق، هیچ کتیبه معرق دیگری وجود ندارد (شکل ۱۶). پیش‌تر نشان داده‌اند که کتیبه کوچک رأس طاق ورودی بازار بر دیوار شرقی جلوخان تا مرمت ۱۳۱۵ دست‌نخورده باقی بوده است (غلامعلی‌فلاح و اکرامی ۱۴۰۱، ۲۸). بنابراین روشن است که این گزارش ناظر به دو قاب کتیبه نستعلیق است و از این رو، این گزارش شهادت می‌دهد که کتیبه‌های ۱۵ و ۲۵ در مرمت سال‌های ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ ش قاب خالی کتیبه‌های فروریخته پیشین را پر کرده‌اند.

شکل ۱۶. موقعیت کتیبه‌های کاشی معرق بر دیوار شرقی جلوخان مسجد جامع عباسی (دیوار د) در وضع موجود

این یافته پرسشی بسیار مهم را پدید می‌آورد. می‌دانیم که در میانه کتیبه ۱۵ رقم خوشنویس این کتیبه، ادیب مجلسی (شکل ۱۰)، مندرج است. پیش‌ازین، دانشوران با مفروض گرفتن اصالت تاریخی کتیبه ۱۵ ادیب مجلسی را خوشنویسی از روزگار صفویان و نویسنده هر ۴ کتیبه نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان دانسته‌اند (نک: مرور پیشینه این تحقیق). اما آیا اکنون که می‌دانیم کتیبه ۱۵ اصالت تاریخی ندارد، همچنان می‌توانیم ادیب مجلسی را خوشنویسی از روزگار صفویان و نویسنده هر چهار کتیبه بدانیم؟ در پاسخ به این پرسش دو احتمال مطرح است: اول این که مرمت‌گرانی که نسخه جدید کتیبه‌های ۱۵ و ۲۵ را پدید آورده‌اند به‌طریقی به نام خوشنویس این کتیبه‌ها در روزگار صفویان دست یافته باشند و همان نام را بر کتیبه ۱۵ گذاشته باشند. دوم این که ادیب مجلسی نام خوشنویسی معاصر باشد که کتیبه‌های جدید را نگاشته و رقم خود را نیز بر آن‌ها گذاشته است. گزارشی از اسماعیل زهره^۴ صحت احتمال دوم را تأیید می‌کند. در حدود سال ۱۳۶۹ حسین پورنادری از اسماعیل زهره درخواست کرده است که «در باره معماران، استادکاران، هنرمندان، بانیان، و چگونگی شرح کتیبه‌های ابنیه تاریخی که به‌وسیله ایشان خوانده شده است، فهرستی تهیه نماید» (پورنادری ۱۳۶۹، ۱۱۷). اسماعیل زهره این گزارش را تهیه و به حسین پورنادری تسلیم می‌کند. او در این گزارش که حاوی اطلاعاتی ارزشمند درباره سه بنای معروف اصفهان، مسجد شیخ لطف‌الله، مسجد جامع عتیق و مسجد جامع عباسی است (همانجا)، ذیل نام «ادیب مجلسی» ضمن اشاره به کتیبه‌های موضوع بحث این تحقیق اظهار کرده است که:

چون این کلمات [کتیبه ۱۵] در قدیم ریخته است، نویسنده در زمان تعمیر خط را از نوشته و نام خود رانهداده است. وی از کاتبان قدیم نیست، بلکه از نویسندگان عصر پهلوی می‌باشد، مانند علی مسمی پرست که در مسجد شیخ نوشته است. در عبارت اصلی نویسنده و تاریخ به علت ریختگی مشخص نشده است (پورنادری ۱۳۶۹، ۱۲۱).

بنا بر گزارش اسماعیل زهره که از مرمت‌گران دخیل در مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ ش جلوخان بوده است، می‌توان با اطمینان

گفت که ادیب مجلسی خوشنویسی معاصر و مربوط به دوره پهلوی بوده و خط اوست که بر کتیبه‌های نستعلیق فروریخته جلouxان، یعنی کتیبه‌های ۱د و ۲د، نقش بسته است. بنا به ادعای مصلح‌الدین مهدوی «میرزا زین‌العابدین ادیب مجلسی از خوشنویسان و فضلالی اصفهان در قرن چهاردهم هجری است. از آثار او کتیبه‌ای به خط نستعلیق در قسمت جلouxان مسجد شاه اصفهان است» (مهدوی ۱۳۸۶، ۲۶۰-۲۶۱) و «در اواخر دوره قاجار در مسجد مریم‌بیگم به مکتب‌داری مشغول بوده و پس از وفات در تکیه سیدابوالقاسم خواجه‌ئی در تخت فولاد اصفهان مدفون شد» (همانجا، به نقل از هفته‌نامه نوید اصفهان).

۳-۴- بحث در کیستی خوشنویس اصلی کتیبه‌ها

در باب پیش روشن شد که ادیب مجلسی خوشنویسی معاصر است که، در ضمن مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ش جلouxان مسجد جامع عباسی، متن قاب‌های از دست رفته کتیبه‌های نستعلیق جلouxان این بنا را تحریر کرده است. از این رو این پرسش پدید می‌آید که خوشنویس اصلی کتیبه‌های نستعلیق جلouxان این بنا، که همچنان خط او بر قاب‌های الف و الف ۲ از مجموعه آن‌ها باقی است، کیست.

خوشنویسان متعدد بنامی از دوره صفویه در تحریر کتیبه‌های مسجد جامع عباسی اصفهان نقش داشته‌اند: علی‌رضا عباسی، عبدالباقی تبریزی، محمدرضا امامی، محمدصالح مولوی اصفهانی، و محمدمحسن امامی (فرزند محمدرضا امامی). در جدول (۱) فهرستی از این خوشنویسان، همراه با تاریخ‌های فعالیت آن‌ها در مسجد جامع عباسی اصفهان و نیز موقعیت کتیبه شاهد آن تاریخ‌ها در بنا فراهم شده است.

جدول ۱. فهرست خوشنویسان دوره صفویه، دخیل در تحریر کتیبه‌های مسجد جامع عباسی اصفهان

نام خوشنویس	تاریخ کتیبه‌ها	موقعیت	قلم	فن ساخت
۱ علی‌رضا عباسی	۱۰۲۵	سردر اصلی	ثلث	معرق
۲ عبدالباقی تبریزی	۱۰۳۵ تا ۱۰۳۷	۱۰۳۵: ایوان شمالی	ثلث	هفت‌رنگ
		۱۰۳۷: دور ساقه بیرونی گنبد	ثلث	هفت‌رنگ
۳ محمدغنی	۱۰۳۸	گنبدخانه شرقی	ثلث	هفت‌رنگ
۴ محمدرضا امامی	۱۰۳۸ تا ۱۰۴۰ و ۱۰۷۷ تا ۱۰۷۸	۱۰۳۸: شبستان شرق گنبدخانه	ثلث	هفت‌رنگ
		۱۰۴۰: ایوان غربی	ثلث	هفت‌رنگ
		۱۰۷۷: محراب ایوان مدرسه ناصری	ثلث و نستعلیق	هفت‌رنگ
		۱۰۷۸: سردر مدرسه سلیمانیه	ثلث	هفت‌رنگ
۵ محمد صالح [مولوی] اصفهانی	۱۰۳۸	گنبدخانه شرقی	ثلث	هفت‌رنگ
۶ محمد محسن [بن محمدرضا] امامی	۱۰۹۵	مدرسه ناصری	ثلث	هفت‌رنگ
۷ نوری	بدون تاریخ	گنبدخانه جنوبی	نستعلیق	حجاری

از میان این خوشنویسان، علی‌رضا عباسی، محمدرضا امامی، و عبدالباقی تبریزی خوشنویس کتیبه‌هایی در جلouxان مسجد جامع عباسی اصفهان بوده‌اند. بنابراین قویاً محتمل است که چهار قاب کتیبه نستعلیق جلouxان مسجد جامع عباسی نیز به خط یکی از این سه خوشنویس باشد. در ادامه شواهدی را بررسی می‌کنیم که این احتمال را تقویت می‌کند. می‌دانیم که کتیبه‌های نستعلیق جلouxان مسجد جامع عباسی با کاشی معرق ساخته شده است. از میان خوشنویسان

مذکور، تنها خوشنویسی که کتیبه‌هایی معرق در مسجد جامع عباسی اصفهان دارد علی‌رضا عباسی است. از سوی دیگر از میان این سه خوشنویس، تنها علی‌رضا عباسی است که سابقه به کار بردن مقدمه رقم خوشنویس در این کتیبه‌ها، یعنی «کتبه العبد المذنب الراجی» - در قاب الف ۱ از کتیبه‌های نستعلیق جلوخان - را در سایر کتیبه‌هایش دارد؛ او در کتیبه سردر کاروانسرای گنجعلی خان نام خود را پس از ذکر عین همین عبارت رقم زده است (شکل ۱۶). این دو شاهد مقوم این فرضیه است که خوشنویس این ۴ قاب کتیبه علی‌رضا عباسی بوده است.

شکل ۱۷. رقم علی‌رضا عباسی در انتهای کتیبه سردر کاروانسرای گنجعلی خان کرمان؛ حاوی مقدمه «کتبه العبد المذنب الراجی». عکس از مهدی مکی‌نژاد (هراتی ۱۳۸۸، ۲۰۶)

اما وجود دو قاب کتیبه نستعلیق در ایوان شمالی صحن عتیق حرم امام رضا (ع) به خط محمدرضا امامی و به تاریخ ۱۰۵۹ به فرضیه دیگری نیز قوت می‌بخشد. این دو قاب کتیبه نستعلیق - یک قاب بر جداره شرقی ایوان یادشده و دیگری بر جداره غربی آن - حاوی عباراتی مشابه با عبارات قاب‌های الف ۱ و ۱د در جلوخان مسجد جامع عباسی است^۵ (شکل ۱۷):

قاب نخست بر جداره شرقی ایوان: ناد علیا مظهر العجائب / تجده عوناً لک فی النوائب /

قاب دوم بر جداره غربی ایوان: کل هم و غم سینجلی / بولایتک یاعلی یاعلی / کتبه محمدرضا امامی ۱۰۵۹

شکل ۱۸. کتیبه‌های نستعلیق ایوان شمالی صحن عتیق (انقلاب) حرم امام رضا (ع)؛ بالا: کتیبه جداره شرقی؛ پایین: کتیبه جداره غربی. (عکس از نگارندگان، ۱۴۰۲)

مقایسه کیفیت خط در قاب اول این کتیبه با کتیبه الف ۱ - که محتوایی عیناً یکسان دارند - شباهت چشمگیر آن‌ها با یکدیگر را روشن می‌سازد (شکل ۱۸). در این دو کتیبه، که حدوداً هم‌مقیاس و هم‌اندازه‌اند، کلمات «مظهر»، «العجائب»، «لک»، «فی»، و «النوائب» به یک شکل کشیده شده‌اند. همچنین در هر دو کتیبه حرف «ه» در انتهای «تجده» متصل

محمدصادق اکرامی

شناسایی خوشنویس و تاریخ‌گذاری کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان

به حرف «لد» و با شکلی مشابه تحریر شده است. این شاهد مقوم این فرضیه است که خوشنویس کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی محمدرضا امامی بوده است.

شکل ۱۹. تصویر هم‌مقیاس دو کتیبه ناد علی؛ بالا: جلوخان مسجد جامع عباسی، (عکس از نگارندگان، ۱۳۹۷) پایین: صحن عتیق در حرم امام رضا (ع)، (عکس از نگارندگان، ۱۴۰۲)

۳-۵- تاریخ‌گذاری کتیبه‌ها

در باب پیش دو فرضیه در خصوص خوشنویس کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی مطرح شد. فرضیه اول متکی است به فن ساخت کتیبه‌های یادشده و نیز مقدمه رقم خوشنویس. مطابق این فرضیه، از آنجاکه هیچ‌کدام از کتیبه‌های منسوب به خوشنویسان دیگر در مسجد جامع عباسی از کاشی معرق نیست و همچنین فقط علی‌رضا عباسی است که از مقدمه رقم «کتبه العبد المذنب الراجی» در سایر کتیبه‌هایش استفاده کرده است، خوشنویس کتیبه‌های موضوع بحث علی‌رضا عباسی است. اما مطابق فرضیه دوم، که متکی است بر شباهت چشمگیر صورت و محتوای کتیبه‌های نستعلیق ایوان شمالی صحن عتیق در حرم امام رضا با کتیبه‌های موضوع بحث، خوشنویس کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی محمدرضا امامی است.

این دو فرضیه را می‌توان مبنایی برای تاریخ‌گذاری کتیبه‌های موضوع بحث قرار داد. می‌دانیم که تنها کتیبه رقم‌دار علی‌رضا عباسی در مسجد جامع عباسی اصفهان کتیبه پایه‌گذاری در سردر بنا به تاریخ ۱۰۲۵ است. همچنین آخرین کتیبه شناسایی شده رقم‌دار و تاریخ‌دار علی‌رضا عباسی در کمربندی گنبدخانه مقبره خواجه ربیع به تاریخ ۱۰۲۶ است (Soucek, 1985). بنابراین، چنان‌که فرضیه اول را مبنا قرار دهیم و خوشنویس کتیبه‌های نستعلیق جلوخان را علی‌رضا عباسی بدانیم، تاریخ این کتیبه‌ها مربوط به برهه آغاز تزئین بنا و نزدیک به سال ۱۰۲۵ خواهد بود. اما اگر فرضیه دوم را مبنا قرار بدهیم و محمدرضا امامی را خوشنویس کتیبه‌های نستعلیق جلوخان بدانیم، کتیبه‌های یادشده می‌تواند در دو برهه تحریر شده باشد. می‌دانیم که کتیبه‌های رقم‌دار محمدرضا امامی در مسجد جامع عباسی اصفهان مربوط به دو برهه ۱۰۳۸ تا ۱۰۴۰ و ۱۰۷۷ تا ۱۰۷۸ است.^۷ بنابراین چنان‌که محمدرضا امامی را خوشنویس کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان بدانیم، تاریخ کتیبه‌های یادشده دایر میان دو برهه ۱۰۳۸ تا ۱۰۴۰ یا ۱۰۷۷ تا ۱۰۷۸ خواهد بود.

۴- نتیجه

در این تحقیق به بحث درباره اصالت تاریخی، شناسایی خوشنویس اصلی، و تاریخ دو جفت کتیبه نستعلیق در جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان پرداختیم. دانشوران پیش از این اصالت تاریخی این کتیبه‌ها را مفروض گرفته بودند و با استناد به رقم خوشنویس مندرج بر یکی از آن‌ها، ادیب مجلسی را خوشنویسی مربوط به روزگار صفویان و این کتیبه‌ها را به خط او شمرده بودند. در این تحقیق با معاینه دقیق این کتیبه‌ها و مقایسه‌شان با یکدیگر و نیز با جستجوی تصاویر آن‌ها

در عکس‌های تاریخی نشان دادیم که ۲ کتیبه از ۴ کتیبه نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی (کتیبه‌های الف ۱ و الف ۲ بر دیوار غربی) اصالت تاریخی دارند. ۲ کتیبه دیگر (د ۱ و د ۲ بر دیوار شرقی) تا پیش از مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ ش جلوخان از بین رفته بوده‌اند و تنها جای خالی آن‌ها در عکس‌های تاریخی مشهود است. این دو کتیبه طی این مرمت با کتیبه‌هایی تازه جایگزین شده‌اند. بنابراین دو کتیبه ۱۵ و ۲۵ قطعاً اصالت تاریخی ندارند.

همچنین در این تحقیق نشان دادیم که، برخلاف تصور و ادعای دانشوران پیشین، رقم خوشنویس مندرج بر کتیبه ۱۵ بر خوشنویسی معاصر دلالت می‌کند، نه یکی از خوشنویسان روزگار صفویان. میرزا زین‌العابدین ادیب مجلسی خوشنویسی است که در مرمت ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ ش مشارکت داشته و کتیبه‌های ۱۵ و ۲۵ را نوشته است. پس از اثبات این نکته، در باب خوشنویس اصلی این کتیبه‌ها بحث کردیم و نشان دادیم که مجموعه شواهد و قراین موجود، شامل فن ساخت کتیبه‌های نستعلیق جلوخان، مقدمه رقم خوشنویس، و نیز شباهت صورت و محتوای آن‌ها با کتیبه‌ای دیگر از روزگار صفویان، مقوم دو فرضیه در باب خوشنویس اصلی کتیبه‌های نستعلیق جلوخان است: بنا بر فرضیه اول، که بر فن ساخت و سابقه استفاده از مقدمه رقم خوشنویس در کتیبه‌های نستعلیق جلوخان متکی است، علی‌رضا عباسی خوشنویس اصلی این کتیبه‌هاست. اما مطابق فرضیه دوم، که متکی است بر شباهت چشمگیر صورت و محتوای کتیبه‌های نستعلیق ایوان شمالی صحن عتیق در حرم امام رضا با کتیبه‌های موضوع بحث، خوشنویس کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی محمدرضا امامی است.

در پایان با اتکا بر دو فرضیه در باب خوشنویس کتیبه‌های نستعلیق جلوخان و نیز داده‌هایی که از دیگر کتیبه‌های مسجد جامع عباسی به دست می‌آید، به تاریخ‌گذاری کتیبه‌های یادشده پرداختیم و نشان دادیم که این کتیبه‌ها می‌تواند به تاریخی نزدیک به سال ۱۰۲۵ یا در یکی از دو برهه ۱۰۳۸ تا ۱۰۴۰ یا ۱۰۷۷ تا ۱۰۷۸ مربوط باشد.

سپاس‌گزاری

وجود ندارد.

منابع مالی

نویسندگان اعلام می‌دارند برای انجام این پژوهش از حمایت مالی خاصی بهره‌مند نبوده‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله اعلام می‌دارند در انجام این پژوهش تعارض منافعی با فرد دیگری وجود ندارد.

پی‌نوشت‌ها

۱. خط کوفی معقلی یا خط بنایی.
۲. گفتنی است که در این تحقیق، مراد از اصالت تاریخی یک کتیبه این است که آن کتیبه افزوده مرمت‌های جدید در دوره پهلوی و بعد از آن نباشد؛ بنابراین وقتی سخن از اصالت تاریخی یک کتیبه است، آن کتیبه می‌تواند متعلق به برهه برپایی بنا در عهد شاه عباس یا افزوده عهد دیگر شاهان صفوی یا حتی افزوده‌ای از مرمت‌های تاریخی در ادوار بعد از روزگار صفویان تا پیش از دوره جدید باشد.
۳. منظور از کانال آبی همان Blue Channel در نظام رنگ RGB است. در عکس‌های تاریخی مسجد جامع عباسی اصفهان رنگ‌های زرد تیره‌تر از زمینه لاجوردی کاشی‌کاری دیده می‌شود. برای تشخیص بهتر رنگ‌های زرد می‌توان با حذف کانال‌های سبز و قرمز از ترکیب رنگ عکس امروزی را به عکس تاریخی نزدیک کرد.
۴. اسماعیل زهره (۱۲۹۹ ش - ۱۳۹۲) یکی از استادان مرمتگر بنام روزگار معاصر است که از نوجوانی در کار مرمت بناهای تاریخی ایران در شهرهای مختلف ایران دست داشته است. او در سنین نوجوانی در مرمت سردر مسجد جامع عباسی اصفهان دخیل بوده است (Pournaderi, 1991, 113).
۵. این کتیبه طی تعمیرات ۱۳۴۹ ش با گرت‌برداری از کتیبه اصیل بازسازی شده است که باعث نزول کیفیت خط کتیبه، نسبت به سایر آثار

محمدرضا امامی شده است (Sahragard 2018, 167). با توجه به گرده برداری از کتیبه اصیل می‌توان فرض کرد که ترکیب حروف در آن تغییر چندانی نکرده است.

۶. بحث بر فهرست کتیبه‌ها و آثار علی‌رضا عباسی همچنان در جریان است و همچنان شمار آثار و کتیبه‌های شناسایی شده از او در حال تغییر است (برای نمونه بنگرید به Ekrami & Gholam-Ali Fallah 2022). تردیدی در تاریخ و خوشنویس کتیبه کمربندی گنبدخانه مقبره خواجه ربیع با رقم «کتبها العبد الراجی علی‌رضا العباسی» و تاریخ «فی سنه ست و عشرون و الف من الهجرة»، معادل ۱۰۲۶ق، وجود ندارد (برای متن و تصویر این کتیبه بنگرید به Ekrami & Gholam-Ali Fallah 2022, 79-82). اما در مطالعات و فهرست‌های مختلفی که درباره شمار آثار علی‌رضا عباسی انجام شده است کتیبه‌هایی با تاریخی پس از ۱۰۲۶ به او منتسب داشته‌اند اما صحت این انتساب‌ها محل تردید است. حمیدرضا قلیچ‌خانی کتیبه‌ای سنگی مورخ ۱۰۳۱ بر بنای سردر مقبره خواجه ربیع را در مشهد متعلق به علی‌رضا عباسی دانسته است (Ghelichkhani 2016, 46) اما این کتیبه چندین دهه است که مفقود شده و تنها شاهی که تاکنون از آن شناسایی شده است، گزارش اعتمادالسلطنه در مطلع الشمس (E'temad al-Saltaneh 1983, 274) است. اعتمادالسلطنه نیز در ضبط متن کتیبه اشاره‌ای به وجود رقم و نام علی‌رضا عباسی در این کتیبه نمی‌کند. به‌علاوه، یوسفی و گل‌مغانی‌زاده اصل کتیبه کمربندی گنبدخانه مقبره شاه اسماعیل در اردبیل را که حاوی رقم علی‌رضا عباسی است، ۱۰۳۷ق تاریخ‌گذاری کرده‌اند (Yusefi, & Golahgalnizadeh-Asl 2007) اما تاریخ انتهای کتیبه، بنا بر گزارش خودشان، مخدوش است و شواهدی هم که ایشان برای تاریخ‌گذاری اقامه می‌کنند، ناکافی است و نیازمند مطالعه‌ای دقیقتر و بحث بیشتر است.

۷. اولین کتیبه تاریخ‌دار محمدرضا امامی در مسجد جامع عباسی اصفهان در محراب شبستان شرق گنبدخانه به تاریخ ۱۰۳۸ است. از این تاریخ به بعد کتیبه‌هایی به رقم محمدرضا امامی در این بنا وجود دارد؛ اما پس از کتیبه کمربندی ایوان غربی به تاریخ ۱۰۴۰ دیگر کتیبه‌ای به رقم او در بنا وجود ندارد، تا تاریخ ۱۰۷۷ که مجدداً رقم او بر کتیبه‌های محراب شبستان غرب صحن و کتیبه دور محراب و ریز قوس ایوان جنوبی مدرسه ناصری نقش بسته است. آخرین کتیبه رقم‌دار و تاریخ‌دار او در این بنا نیز کتیبه کمربندی سردر مدرسه سلیمانیه به تاریخ ۱۰۷۸ است. بنابراین می‌توان گفت که محمدرضا امامی در دو برهه ۱۰۳۸ تا ۱۰۴۰ و پس از آن از ۱۰۷۷ تا ۱۰۷۸ کتیبه‌هایی را برای مسجد جامع عباسی اصفهان تحریر کرده است (نک: Honarfar 1971).

فهرست منابع

- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان. ۱۳۶۲. مطلع الشمس. ج ۳. ۲. جج. تهران: پیشگام.
- اکرامی، محمد صادق، و محمد غلامعلی فلاح. ۱۴۰۱. «خوانش متن و شناسایی خوشنویس کتیبه طوماری از دست رفته جلوخان مسجد شیخ لطف الله». مطالعات معماری ایران ۱۱ (۲۱): ۶۹-۸۹. <https://doi.org/10.22052/jias.2022.246085.1013>
- اکرامی، محمد صادق. ۱۳۹۷. شناخت تغییرات کتیبه‌های مسجد شیخ‌لطف‌الله بر اساس منابع تصویری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران. استادان راهنما: مهدی سعدوندی، حسین پورنادری. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- پرونده ثبت ملی مسجد امام (شاه) اصفهان به شماره ۱۰۷.
- پرونده مرمتی شماره ۱۱۰۴. کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران.
- پورنادری، حسین. ۱۳۶۹. «چهره‌ها: استاد اسماعیل زهره». اثر ۱۸-۱۹ (۱): ۱۱۳-۱۲۷.
- خسروی‌بیژانم، فهاد. ۱۳۹۵. «پیدایش کتیبه‌نگاری نستعلیق در تزیینات معماری دوره تیموری ایران و سیر تحول آن در دوره صفوی». رساله دکتری، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
- _____ . ۱۳۹۸. «شناسایی و معرفی خوشنویسان کتیبه‌های نستعلیق در بناهای دوره صفوی ایران» فصلنامه نگره ۱۴ (۴۹): ۳۹-۵۳.
- دمندان، پریسا. ۱۳۸۲ «ارنست هولتسر در ایران». در هزار جلوه‌ی زندگی، تصویرهای ارنست هولتسر در عهد ناصری، ۱۴-۱۷. تهران: مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. ۱۳۵۲. آثار ملی اصفهان. تهران: انجمن آثار ملی.
- روضاتی، محمد علی، و مصلح‌الدین مهدوی. ۱۳۷۸. زندگی نامه علامه مجلسی. ج ۱. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات. <https://www.noorlib.ir/View/fa/Book/BookView/Image/30789>
- غلامعلی فلاح، محمد، و محمدصادق اکرامی. ۱۴۰۱. «کتیبه‌های خط کوفی معقلی جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان: بحث در اصالت تاریخی از طریق کاوش در عکس‌های تاریخی». مطالعات معماری ایران ۲۲ (۱۱): ۵-۳۰. DOI: 10.22052/JIAS.2023.246632.1080
- فضائی، حبیب‌الله. ۱۳۶۲. اطلس خط: تحقیق در خطوط اسلامی. تهران: ارغوان.
- فوتوتهامی. بی‌تا. /نسخه رقومی از سردر مسجد جامع عباسی/. تهران.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. ۱۳۹۵. علی‌رضا عباسی. تهران: پیکره.
- قنبریان‌علویجه، مریم. ۱۳۹۰. «بررسی تنوع خط کوفی بنایی در کتیبه‌های ایرانی». کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران.
- قوچانی، عبدالله. ۱۳۶۴. خط کوفی معقلی در مساجد باستانی اصفهان. تهران: بنیاد اندیشه اسلامی.

محمدصادق اکرامی

- گذار، آندره، و دیگران. ۱۳۷۱. آثار ایران. ترجمه‌ی ابوالحسن سرومقدم. ۴ جج. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مرکز اسناد تصویری کاخ گلستان. بی‌تا. ۱۰ - ۱۹۹. [نسخه‌ی رقمی از عکس ظاهر شده بر کاغذ]. تهران.
- بی‌تا. ۱۳ - ۱۶۸. [نسخه‌ی رقمی از عکس ظاهر شده بر کاغذ]. تهران.
- بی‌تا. ۲۶ - ۱۹۹. [نسخه‌ی رقمی از عکس ظاهر شده بر کاغذ]. تهران.
- مشکوتی. ۱۳۱۷. «به مناسبت اتمام تعمیر سردرب و جلوخان مسجد شاه اصفهان». تعلیم و تربیت ۸۷-۸۸ (۸): ۴۶-۵۰.
- منجم یزدی، جلال‌الدین محمد. ۱۳۶۶. تاریخ عباسی یا روزنامه‌ی ملاجلال: شامل وقایع دربار شاه عباس صفوی. به تصحیح سیف‌الله وحیدنیا. تهران: انتشارات وحید.
- مهدوی، مصباح‌الدین. ۱۳۸۶. اعلام اصفهان. ج ۳. ۵ جج. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- مهدی صحراگرد. ۱۳۹۷. شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: کتیبه‌های صحن عتیق (انقلاب). مشهد: موسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی.
- نوری مطلق، حمیدرضا. ۱۳۹۸. «عکس به منزله‌ی منبعی برای شناخت معماری حرم حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها در دوره‌ی ناصری». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- هراتی، محمد مهدی. ۱۳۸۸. هنر پژوهی در برگزیده‌ی قرآن کریم به خط و کتابت علیرضا عباسی. تهران: فرهنگستان هنر.
- ۱۳۴۱. «الواح و کتیبه‌های اسلامی در ابنیه تاریخی اصفهان و نواحی اطراف آن یا گنجینه آثار تاریخی اصفهان». پایان‌نامه دکترای تاریخ، تهران: دانشگاه تهران.
- هنرفر، لطف‌الله. ۱۳۵۰. گنجینه آثار تاریخی اصفهان، آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان. اصفهان: کتابفروشی ثقی.
- هولتسر، ارنست. بی‌تا. ۷۳۴ [سردر مسجد جامع عباسی اصفهان]. [نگاتیو شیشه‌ای]. مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران.
- بی‌تا. PAV۳۶ [سردر مسجد جامع عباسی اصفهان]. [نگاتیو شیشه‌ای]. مرکز اسناد پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران.
- یوسفی، حسن، و ملکه گلمغانی‌زاده اصل. ۱۳۸۶. «کتیبه‌های علی‌رضا عباسی در آرامگاه شاه اسماعیل اول و بقعه شیخ امین‌الدین جبرائیل در اردبیل» در مجموعه مقالات خوشنویسی گردهمایی مکتب اصفهان، ۱۶۷-۱۸۳. تهران: فرهنگستان هنر.
- Archnet's digital library, <https://www.archnet.org/>. (accessed 8/4/2023).
- Art and Architecture web site of the Courtauld Institute of Art, <http://www.artandarchitecture.org.uk>. (accessed 8/4/2023).
- Coste, Pascal. 1987. *Monuments modernes de la Perse mesurés, dessinés et décrits*. Paris.
- Kröger, Jens. 2001. "GERMANY vi. Collections and Study of Persian Art in Germany". *The Encyclopædia Iranica*. Vol 10. Pp. 559- 564.
- ar, Friedrich, ca. 1900. *Isfahan, der Meidan, Große Moschee, Vorplatz bei Hauptportal*. [Glass negative]. Museum für Islamische Kunst, Berlin. Available at: <https://id.smb.museum/object/2967921>. (Accessed 2023-02-14).
- -----, 1910. *Denkmäler persischer Baukunst: geschichtliche Untersuchung und Aufnahme muhammedanischer Backsteinbauten in Vorderasien und Persien*. Berlin: E. Wasmuth.
- Soucek, Priscilla P. 1985. "ALĪ-REZĀ ABBĀSĪ," *Encyclopædia Iranica*, Vol. I, Fasc. 8: 880.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to Journal of Architecture and Urban Planning. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

اکرامی، محمدصادق و غلامعلی فلاح، محمد (۱۴۰۲). شناسایی خوشنویس و تاریخ‌گذاری کتیبه‌های نستعلیق جلوخان مسجد جامع عباسی اصفهان. فصلنامه علمی اثر، دوره ۴۴، شماره ۲ (۱۰۱): ۲۱۴-۲۳۱.

DOI: 10.22034/44.2.214

URL: <https://athar.richt.ir/article-2-1642-fa.html>